

Over/lezen (van) emblemen

Een nieuw vaderland voor de muzen als bron van interactieve geleerdheid

Feike Dietz (Universiteit Utrecht)

Abstract

Een nieuw vaderland voor de muzen by Karel Porteman en Mieke Smits-Veldt can be read as an invitation to browse freely through the Dutch literature of the seventeenth century. The twenty-first century differs fundamentally from the seventeenth century, but the multimediality and hypertextuality of the periods are strikingly similar. Seventeenth-century emblems from the Southern Netherlands were read in non-linear, fragmentary ways. Our changing world inspires us to re-evaluate this aspect of Renaissance literature and to read recent scholarly works in the same creative way.

I. Bibliotheekbezoek

Kees Fens is onder de indruk. ‘Zo veel geleerdheid is zelden in twee geesten tegelijk gevaren’, schrijft hij op vrijdag 28 maart 2008 in *de Volkskrant*, ruim drie weken nadat *Een nieuw vaderland voor de muzen* in Dordrecht zijn geboortefeest vierde.¹ Fens weet waar hij over praat: de 1054 verse bladzijden van de hand van Karel Porteman en Mieke Smits-Veldt heeft hij allemaal gelezen, zodat de zeventiende eeuw ‘in zijn geheel’ en ‘in schitterende verbanden’ in zijn hoofd zit. Fens verwacht dat weinig lezers zijn voorbeeld zullen volgen: ‘Het boek kan het best als een bibliotheek worden omschreven. [...] Een bibliotheek bezoekt men nu en dan. Voor raadpleging. Het vluchtige gezelschap van de raadplegende lezer zal het lot van het boek zijn.’

Ook mijn eerste kennismaking met *Een nieuw vaderland* droeg het karakter van een bibliotheekbezoek. Ik struinde door hoofdstukken en tijdperken, op zoek naar objecten van mijn promotieonderzoek: de emblematbundels, die, zoals Fens benadrukte, in de zeventiende eeuw ‘in vele soorten’ verschenen. Speurend naar sporen van emblematiek zag ik tussen de Leidse vernieuwingsbewegingen op pagina 179 de profane liefdesemblematiek opduiken. Ik sprong van de dartelende Cupido's

over naar *amor divinus* in de religieuze emblemen vanaf pagina 483, onderweg *Sinne-poppen* ontmoetend in het Amsterdamse milieu, en Cats' emblemen scannend in de paragraaf over Zeeuwse dichters. Luykens religieuze emblemen trof ik helemaal aan het einde van het boek, waarna ik vijftig pagina's eerder al over zijn debuut *Duytse lier* had gelezen, en speciaal voor Serrarius' *Goddelycke aandachten* een extra uitstapje naar de paragraaf over de literatuur uit de Nadere Reformatie had gemaakt. Zo reis ik met *Een nieuw vaderland* door woord en beeld, daarbij regelmatig geholpen door google, de DBNL en de legenda achterin. Uitgever Bert Bakker gaf mijn speurtocht een extra modern tintje: het pdf-bestand dat hij mij toestuurde, stelde mij in staat de tekst via *Control-F* eenvoudig te ontsluiten.

Ik zal, zoals Fens meende, niet de enige 'raadplegende lezer' zijn die *Een nieuw vaderland* regelmatig zal aandoen voor een snelle zoekactie of een avond zappen. Een vluchtig gezelschap zal herhaaldelijk komen grasduinen, om fragmenten bijeen te zoeken, en opnieuw te compileren tot een eigen geheel. *Een nieuw vaderland* is een interactieve bibliotheek: afhankelijk van de thema's waarnaar de bezoeker speurt en van de woorden die hem in het oog springen, creëert hij zijn eigen verhaal van de zeventiende eeuw. Dit compilerende, fragmentarische lezen past helemaal bij vandaag: in ons digitale tijdperk is lezen vaak een niet-lineaire en interactieve activiteit. De veelvuldige omgang met *hypertext* moedigt dit proces aan. Volgens de studie *Hypertext 3.0* van Landow, '[h]ypertext (...) denotes texts composed of blocks of texts (...) and the electronic links that join them'; 'an information medium that links verbal and non-verbal information.'² Hoewel hypertextualiteit een digitale tekstvorm betreft, vertonen niet-electronische teksten vaak dezelfde eigenschappen: 'any work of literature (...) offers an instance of *implicit* hypertext in nonelectronic form.'³ Volgens Thomas Vaessens leidden de recente technologische veranderingen tot een dergelijk 'hypertekstueel' gebruik van - zowel digitale als niet-digitale - teksten: lezen is namelijk in zijn ogen een meervoudige, niet-lineaire en fragmentarische activiteit geworden.⁴ Vertrouwdheid met hypertextualiteit ligt op deze manier ten grondslag aan een nieuwe omgang met teksten.

In de woorden van Fens is het bestaan als bibliotheek het 'lot' van *Een nieuw vaderland*. De spijt die uit zijn woorden spreekt, voel ik niet. Hypertekstuele leesvormen zullen lezers juist van pas komen in het gebruik van *Een nieuw vaderland*, en ook bij de interpretatie van zeventiende-eeuwse teksten die deze studie zo enthousiasmerend voor het voetlicht brengt.

II. Hypertekstuele emblemen

Het is begrijpelijk dat Vaessens in deze tijd van internet en digitalisering aandacht vraagt voor een nieuwe, niet-lineaire leescultuur. 'Nieuw' is de hypertekstuele omgang met teksten echter allerminst. Mediawetenschappers bestuderen hypertextualiteit al sinds de jaren veertig van de vorige eeuw.⁵ In de overtuiging dat

nieuwe media onherroepelijk voortbouwen op bestaande communicatievormen, menen Bolter en Grusin zelfs dat een niet-lineaire omgang met teksten al eeuwenoud is.⁶

Ook diverse historisch letterkundigen hebben aangetoond dat fragmentarische leeswijzen geen nieuw verschijnsel zijn. Jeroen Blaak liet enkele jaren geleden in zijn proefschrift *Geletterde levens* zien dat de zeventiende-eeuwse Haagse schoolmeester David Beck teksten al dikwijls fragmentarisch en willekeurig las.⁷ De auteurs van de nieuwe literatuurgeschiedenis zijn niet onbekend met het speels gebruik van teksten in de vroegmoderne tijd. Karel Porteman heeft, onder meer in zijn artikel ‘Embellished with emblems’ uit 1992, betoogd dat emblemen ook functioneerden buiten de context van de bundels waarin zij aanvankelijk verschenen.⁸ In deze nieuwe studie beschrijven hij en Smits-Veldt de multifunctionaliteit en het veelvuldige hergebruik van emblemen opnieuw.⁹

Graag ga ik nog een stapje verder: ik veronderstel dat het lezen van zeventiende-eeuwse emblemen door contemporaine lezers dikwijls een hypertextueel - ofwel: een uitgesproken fragmentarisch en niet-lineair - karakter droeg.¹⁰ Ter bevestiging van deze hypothese bespreek ik hier enkele voorbeelden uit de rijke Zuid-Nederlandse jezuïetenemblematiek, die voor Porteman in de afgelopen decennia veelvuldig object van studie is geweest. Toen ik gedurende het eerste semester van het collegejaar 2007-2008 in het kader van mijn onderzoek te gast was aan de Katholieke Universiteit Leuven, maakte ik uitgebreid kennis met de vele schatten die de Vlaamse bibliotheken herbergen.

Volgens *Een nieuw vaderland* werd het genre van de religieuze emblematiek vanaf de jaren twintig van de zeventiende eeuw door de Zuid-Nederlandse jezuïeten op grote schaal ingezet in hun religieus beschavingsoffensief.¹¹ De jezuïetenemblematiek beperkte zich dikwijls niet tot *picturae* met teksten: ‘[v]ernuftig werden in één bundel soms meerdere genres en methodes gecombineerd.’¹² Een trendsetter op dit gebied was Jan David, die al in 1602 zijn *Christeliicken Waersegher* publiceerde.¹³ *Een nieuw vaderland* besteedt kort aandacht aan dit religieuze embleemboek met zijn ‘draaischijf met vier openingen’.¹⁴ De gebruiker van deze schijf kiest een van deze openingen, die ieder afzonderlijk verbonden zijn met de naam van een evangelist. Nadat de lezer vervolgens de schijf heeft rondgedraaid, verschijnt in het gekozen venstertje een cijfer. Het getal correspondeert met een genummerd spreekwoord in het register dat achter de draaischijf is opgenomen. Via dit spreekwoord wordt de lezer verwezen naar een bijpassend fragment uit de collectie. Niet altijd sturen de sententies de lezer naar het begin van een embleem: vaak valt de lezer middenin de lange embleemtekst, en moet hij driftig bladeren om de onderdelen van het embleem en de bijbehorende plaat bijeen te sprokkelen.¹⁵

Draaischijf uit Davids, J., *Christeliicken Waerseggher*. Antwerpen 1602

Een ander voorbeeld is *Het masker van de werelddt afgetrocken* uit 1646, geschreven door de populaire jezuitische embleemschrijver Adriaan Poirters, die in *Een nieuw vaderland* ruime aandacht krijgt.¹⁶ In *Het masker* kan de lezer, door naar eigen willekeur fragmenten te lezen en samen te brengen, niet alleen zijn eigen leesvolgorde bepalen, maar zelfs zijn eigen embleemeenheden compileren. Aan de hand van de afbeelding van de overleden Isabella van Portugal, vrouw van Karel V en moeder van Filips II, is dit fenomeen te illustreren.

V A N D E W E R E L D T. 89
 Houde uwen silv' en vloeds Fonteynen van het Rijk;
 Of soo ghy loopen wilt, stort tranen al ghelyck,
 En ghy, ó machtigh Vork, vergeet wat u Laurieren,
 Die u Europa schonck, en Tunis toe moest stieren;
 Leght af die groote kroon, stroeyt affchen op het hoof,
 Ghy zyt op desen dagh van uwe helst berooft.
 Wie sal droevig blijk besien met drooghe kaecken?
 Wie kan in desen roude' sijn bitter tranen slaecten?
 Weent Elementen, weent, Licht Water, Aerde vrentent:
 Wie noch blijft onberoert, die is gheheel versient.

© Doodt! ó selle doodt! komt ghy dan uvre vretten
 Oock aen een machtigh Hof, en aen Palleyen setten?
 En isst niemand dan, voor vrie u vrettheit sovicht?
 Hebt ghy de kroonen self dan binnen uvren schicht?
 Ick meende dat ghy hadt al vreededer hande ppen,
 En somtids offer scoort, en goemt op ander vvalen,
 En dat ghy al te met quacint in het vriet satijn,
 Als motil een groote ziel van hier gheroepen zyn.
 F 5 Matr

Pictura van Isabella van Portugal, in Poirters, A., 'Het masker van de wereltd afgetrocken. Antwerpen 1602. 6e druk, Antwerpen 1649 [1646]

Waar begint het embleem waar dit plaatje deel van uitmaakt? Een bladzijde eerder, als de gesproken klacht over Isabella begint? Zullen we nog verder teruggaan naar de titel ‘Aen-spraeck’, die een nieuw onderdeel aankondigt? Of kunnen we het plaatje van Isabella beschouwen als een soort ingebed embleem binnen het grotere embleem ‘*De Schoonheyte Verganckelijck*’, dat ruim tien pagina's eerder opende met een motto en *pictura*?¹⁷ De creativiteit van de lezer biedt uitkomst.

‘De schoonheyte verganckelijck’, in Poirters, A., *Het masker van de wereldt afgetrocken*. Antwerpen 1602. 6e druk, Antwerpen 1649 [1646]

III. Pia desideria en narrativiteit

De gebruikers van de nieuwe literatuurgeschiedenis verschillen nauwelijks van de contemporaine lezers van Zuid-Nederlandse jezuïetenemblematiek. Net als lezers van *Het Masker* creëren zij eigen eenheden; net als in het geval van Davids *Christeliicken Waersegher* sturen legenda en toeval hen naar afzonderlijke tekstpassages. Ik heb als onderzoeker van zeventiende-eeuwse emblemen baat bij deze vergelijking tussen oude en nieuwe leeswijzen: zij helpt mij om inzicht te krijgen in het functioneren van een embleembundel als *Pia desideria* (1624), dat in mijn promotieonderzoek centraal staat.¹⁸ Het Neolatijnse, religieuze boek van de jezuïet Herman Hugo wordt bevolkt door de goddelijke liefde - *amor divinus* - en de menselijke ziel - *anima*.

Amor divinus en *anima* op het zevende embleem uit Hugo, H., *Pia desideria*. Antwerpen 1624.

De 45 emblemen met *picturae*, emotionele gedichten van een klagende *anima*, en uitgebreide verzamelingen bijbelplaatsen en kerkvadercitaten zijn opgedeeld in drie afzonderlijke delen: *Gemitus animae poenitentis* (Jammerklachten van de boetende ziel), *Desideria animae sanctae* (Wensen van de heilige ziel) en *Suspiria animae amantis* (Zuchten van de liefhebbende ziel). Zo week met *Pia desideria*, schrijven Porteman en Smits-Veldt, '[d]e springerigheid van de profane amoureuze lyriek [...] voor een strikte driedeling van telkens vijftien emblemen'. De auteurs noemen Hugo's boek 'zeer vernieuwend': 'het bracht emblemen [...] in een mystieke samenhang'.¹⁹ *Pia desideria* staat al geruime tijd te boek als een mystiek meditatie-geschrift, dat uitdrukking geeft aan de traditionele, lineaire stappen van zuivering, verlichting en vereniging, zoals de eerste jezuïet Ignatius die had voorgesteld in zijn *Exercitia spiritualia* (Geestelijke oefeningen, 1522).²⁰ In een studie uit 1978 beschrijft Reimbold de opgang van de menselijke ziel in *Pia desideria* als een verhaal met logisch opeenvolgende gebeurtenissen.²¹ *Een nieuw vaderland* nuanceert de traditionele visie door te benadrukken dat '[h]et verband met de aloude indeling van de mystieke opgang' in Hugo's bundel weliswaar duidelijk is, maar dat '[d]eze eenheid [...] zich vooral uit[spreekt] in de plaatjes'.²² In een artikel uit 2006 betoogde Porteman al dat de *picturae* uit *Pia desideria* een 'narrative cohesion' tot stand brengen, 'that is greater than the at times not entirely convincing so-called "mystic" tripartite division of the collection'.²³ Ik ondersteun de nuancering van het mystieke karakter van *Pia desideria* van harte, maar betwijfel of de platen aan de bundel 'een soort narratieve coherentie' verstrekken.²⁴ Hugo's vertaler De Harduwijn presenteerde het boek niet als een lineaire eenheid: in het voorwoord draagt hij de lezer op eigenhandig losse emblemen uit het boek te kiezen 'oft om te lezen, oft om in plaet-snede te besichtigen'.²⁵ Als we de embleemschrijver Sucquet mogen geloven, is een indeling in de zuiverende, verlichte en reinigende fase eerder thematisch dan lineair van aard. In zijn meditatievoorschrift in *Den wech des eeuwich levens* laat Sucquet zien dat de meditatiefasen gepaard gaan met verschillende emoties, zoals 'schaamte' in de zuiverende periode en 'liefde' op het verenigende pad. Hoewel de afzonderlijke zielenwegen met bepaalde gevoelens corresponderen, worden deze volgens Sucquet 'meestendeel in de selve meditatie onder een ghemenghelt', zodat er 'geene sekere ordre' in te herkennen is.²⁶ Het werk van Sucquet - als rector van het Antwerpse jezuïetencollege een directe collega van docent Hugo - geldt in de ogen van diverse onderzoekers als Hugo's belangrijkste inspiratiebron.²⁷ Dat Hugo Sucquets meditatievoorschriften kende en gebruikte, is gezien hun verwantschap aannemelijk.

IV. Lezen en herlezen

Een nieuw vaderland kondigt zichzelf aan als 'een functionalistische geschiedenis, waarin de literatuur wordt ingebed in de veranderende samenleving', een geschiedenis met 'aandacht voor de functie van teksten in hun historische context'. Het

verhaal over de literatuurgeschiedenis wordt daartoe aangekleed met ‘de oordelen uit die tijd’, ‘[i]n plaats van waardeoordelen [...] vanuit het heden’.²⁸

Een nieuw vaderland bewijst in mijn ogen de vruchtbaarheid van een functionalistische, historiserende zienswijze. In mijn eigen onderzoek probeer ik eveneens teksten te begrijpen in hun eigen tijd: uitspraken van zeventiende-eeuwse emblemschrijvers Sucquet en De Harduwijn helpen mij bijvoorbeeld het karakter *Pia desideria* te duiden. Ik meen echter het verleden alleen maar te kunnen begrijpen vanuit mijn eigen heden. De wereld van interactief en fragmentarisch tekstgebruik waarin ik functioneer, spoort mij aan om de oude emblemen op nieuwe manieren te bekijken. Het scannen en zappen om mij heen vergroot mijn inzicht in het scannen en zappen van de vroegmoderne mens in oude emblemen.

Omdat de wereld steeds verandert, worden er telkens andere deuren geopend om oude teksten te lezen en te herlezen. Dat houdt de historische literatuur en de studie ernaar levend: de literatuurstudie is nooit af en blijft daarom spannend. Als onderzoeker maak ik me *Een nieuw vaderland voor de muzen* eigen: ik plaats het in mijn eigen wereld. De uitzonderlijke geleerdheid van twee geesten heeft geresulteerd in een rijke bron aan informatie om in te zetten, aan te vullen, te herschikken; een bron die in de handen van jonge onderzoekers onvermoede nieuwe mogelijkheden biedt.

Literatuur

Blaak, J., *Geletterde levens: dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770*, Verloren, Hilversum, 2004.

Bolter, J.D. & R. Grusin, *Remediation. Understanding New Media*, MIT Press, Cambridge, 1999.

Bush, V., ‘As we may think’, 1945. Geraadpleegd via de website van *The Atlantic*: <http://www.theatlantic.com/doc/194507/bush>.

David, J., *Christeliicken waersegher*, Antwerpen, 1602. <KUL CB 7A3152 1>

Dietz, F., ‘Zappen door emblemen. De Zuid-Nederlandse emblemliteratuur Nieuw gelezen’, te verschijnen in: *Vooy's* 26-2, 2008 60-71.

Fens, K., ‘Dronken in onsterfelijke inkt’. Recensie van *Een nieuw vaderland voor de muzen*, in: *de Volkskrant* 28 maart 2008.

Harduwijn, J. de, *Goddelycke wenschen*, 1629. Geraadpleegd via de website van het Emblem Project Utrecht: <http://emblems.let.uu.nl/ha1629.html>.

Landow, G.P., *Hypertext 3.0. Critical theory and new media in an era of globalisation*, John Hopkins University Press, Baltimore, 2006 (derde druk).

Leach, M.C., *The literary and emblematic activity of Herman Hugo SJ (1588-1629)*, Proefschrift University of Delaware, 1979.

Lister, M. e.a., *New media: a critical introduction*, Routledge, Londen, 2003.

Poirters, A., *Het masker van de wereldt afgetrocken*, 1649 [1646]. Geraadpleegd via de Digitale Bestanden van de Universiteitsbibliotheek Utrecht:

<http://digbijzcoll.library.uu.nl/metadata.php?lang=nl&W=On&BoekID=1552>.

Porteman, K., “‘Embellished with emblems’: about the incorporation of emblems in other genres in Dutch literature”, in: A. Adams & A.J. Harper (ed.), *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe. Tradition and Variety. Selected Papers of the Glasgow International Emblem Conference 13-17 August, 1990*, Brill, Leiden e.a., 1992, 70-89.

Porteman, K., ‘Boete Adamsz. Van Bolswert's *Duyfkens ende Willemynkens Pelgrimage* (1627): From the religious love emblem towards a devotional strip for girls’, in: Catteuw, P. e.a. (ed.), *Toplore: Stories and Songs*, Wissenschaftlicher Verlag Trier, Trier, 2006, 158-168.

Porteman, K. & M.B. Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen*, Bert Bakker, Amsterdam, 2008.

Reibold, E.Th., “‘Geistliche Seelenlust’. Ein Beitrag zur barocken Bildmeditation: Hugo Hermann, *Pia Desideria*, Antwerpen 1924’, in: *Symbolon* NF 4, 1978, 93-162.

Sucquet, A., *Den wech des eeuwich levens*, Antwerpen 1649 (1622). <KUL MS P248.694.1 SUCQ Wech>

Vaessens, T., ‘Zonder kritiek wordt niemand groot - tegen het romantische beeld van poëzie’, in: *NRC Handelsblad* 21 januari 2006 (gewijzigd op 26 januari 2006). Geraadpleegd via de website van NRC: <http://www.nrc.nl/opinie/article133055.ece>.

Vaessens, T., *Ongerijmd succes. Poëzie in een onpoëtische tijd*, Vantilt, Nijmegen 2006.

Eindnoten:

- 1 De citaten van Fens zijn afkomstig uit: Fens 2008.
- 2 Landow 2006, 3. Zie voor een introductie op het begrip *hypertext*: Landow 2006, 1-52; Lister e.a. 2003, 23-27, 387.
- 3 Landow 2006, 55.
- 4 Vaessens 2006 I en II.
- 5 Zie bijvoorbeeld: Bush 1945.
- 6 Bolter & Grusin 1999, o.a. 34, 44, 50.
- 7 Blaak 2004, o.a. 96.
- 8 Porteman 1992.
- 9 Zie hierover bijvoorbeeld de paragrafen over het literaire leven in Leiden en Amsterdam in hoofdstuk 3 van Porteman en Smits-Veldt 2008.
- 10 Uitgebreider over de hypertextualiteit in de Zuid-Nederlandse emblematiek handelt: Dietz 2008.
- 11 Porteman & Smits-Veldt 2008, 484.
- 12 Porteman & Smits-Veldt 2008, 295.
- 13 David 1602.
- 14 Porteman & Smits-Veldt 2008, 296.
- 15 Davids gebruik van een draaischijf is naar mijn weten uniek, maar als embleembundel die expliciet aanstuurt op niet-lineair leesgedrag vormt *Christeliicken Waerseggher* allerminst een uitzondering. Porteman en Smits-Veldt 2008 plaatsen de draaischijf in een bredere traditie van ‘steekboekjes (...) die men met de speld opensteekt om iets te weten te komen’. Zie: Porteman

- & Smits-Veldt 2008, 296. Lien Roggen beschouwt in haar bijdrage aan dit themadossier Davids bundel 'in de lijn van de multimedialiteit die zo eigen is aan het jezuietenapostolaat'. Zie over de steekboekjes en andere fragmentarisch te lezen embleemboeken ook: Dietz 2008.
- 16 Zie met name: Porteman & Smits-Veldt, 488-491 en 683-688. Zie Poirters 1649 [1646] op de website van de Universiteitsbibliotheek Utrecht:
<http://digbijzcoll.library.uu.nl/metadata.php?lang=nl&W=On&BoekID=1552>.
 - 17 De afbeelding van Isabella van Portugal staat op pagina 89. De titel 'Aenspraeck' bevindt zich op pagina 81. Het embleem met het motto 'De schoonheyt verganckelijck' begint op pagina 78.
 - 18 In mijn promotieonderzoek bestudeer ik de veelzijdige receptie van *Pia desideria* in de Noord-Nederlandse vroegmoderne emblematische literatuur uit de zeventiende en achttiende eeuw. Mijn studie vormt onderdeel van het VNC-project 'The religious emblem tradition in the Low Countries in the light of Herman Hugo's *Pia desideria*'. In dit project werk ik samen met dr. Els Stronks (Universiteit Utrecht), prof. dr. Marc Van Vaeck en drs. Lien Roggen (Katholieke Universiteit Leuven). Els Stronks en Lien Roggen dank ik voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Van Lien Roggen is in dit themadossier over Een nieuw vaderland voor de muzen ook een bijdrage opgenomen. Voor verdere informatie over haar onderzoek en de Zuid-Nederlandse religieuze emblematiek verwijs ik de lezer graag door naar haar artikel.
 - 19 Porteman & Smits-Veldt 2008, 485-486.
 - 20 Zie bijvoorbeeld: Leach 1979, 122.
 - 21 Reibold 1978.
 - 22 Porteman & Smits-Veldt 2008, 486.
 - 23 Porteman 2006, 162.
 - 24 Porteman & Smits-Veldt 2008, 486.
 - 25 Zie de inleiding van De Harduwijn op: <http://emblems.let.uu.nl/ha1629front005.html>.
 - 26 Sucquet 1649, 464-465.
 - 27 Zie bijvoorbeeld: Leach 1978, 128-129.
 - 28 Porteman & Smits-Veldt, 18-19. Een nieuw vaderland beperkt zich als gevolg van dit uitgangspunt tot contemporaine waardeoordelen over en visies op literatuur. De bespreking van Vondels tragedies berust bijvoorbeeld op historiserend onderzoek van onder meer Konst en Schenkeveld, terwijl geïnteresseerden in interpretaties 'op basis van moderne leestechnieken' enkel in de aantekeningen achterin worden verwezen naar Korstens *Vondel belicht* uit 2006. Zie voor de bespreking van Vondels tragedies vanaf 1650: Porteman & Smits-Veldt, 532-538. De interpretaties van Korsten worden genoemd op pagina 920.